

IV. ФІЛОСОФСЬКІ ТА БОГОСЛОВСЬКІ АСПЕКТИ РЕЛІГІЙНОСТІ

DOI 10.33294/2523-4234-2025-35-1-274-284

УДК [351.862.4(477):261.7/.8:348.07.819](094)

ORCID: 0000-0002-0886-3965

Людмила Олександрівна Филипович

Безпекові стратегії в сфері релігії: глобальні і локальні виміри

У дослідженні актуалізовано необхідність розробки безпекових стратегій в релігійній сфері. До їх створення повинні долучитися усі суб'єкти суспільно-релігійних відносин: релігійні організації, держава, суспільство. Стратегія релігійної безпеки як галузева стратегія національної безпеки України має свою специфіку, опрацьовані механізми і різноманітні форми. Завдання розробників безпекових стратегій в релігійній сфері – узгодити різні вектори цієї проблеми: юридичний, теологічний, світоглядний, державний, громадянський, організаційний, ідеологічний, глобальний, локальний тощо.

Ключові слова: безпека, релігійна безпека, безпекові стратегії, теологія безпеки, українські безпекові закони, міжнародні безпекові документи

Liudmyla Fylypovych

Security Strategies in the Sphere of Religion: Global and Local Dimensions

The need to develop security strategies in the religious sphere is highlighted. It is stated that all subjects of socio-religious relations should participate in the creation the strategy: religious organizations, the state, society.

The security strategy in the religious sphere is aimed at combating potential or real threats to society from religions and/or from the state or society to religious organizations/believers. As a sectoral strategy of national security of Ukraine, it has its own specifics, developed mechanisms, and various forms.

The practice of preventing religious threats is generalized and legitimized in 1) special documents of international, regional or local civil law (memorandums, decrees, appeals, constitutions, laws, etc.) and in 2) religious documents (Holy Scripture, its interpretations, resolutions of councils/synods, decisions of church councils or interfaith institutions, concordats, encyclicals, letters of leaders, etc.).

IV. ФІЛОСОФСЬКІ ТА БОГОСЛОВСЬКІ АСПЕКТИ РЕЛІГІЙНОСТІ

International efforts to analyze the state of religious security and the developed recommendations generalize world trends, but are of a preventive nature. In conditions of military conflicts, they do not work. Ukrainian experience of religious organizations in a military situation can enrich not only Ukrainian, but also international legislation.

Religious organizations have long sought to determine the threats to their religions and to confront them. So far, confessional strategies for the development of their churches dominate. However, thanks to the All-Ukrainian Council of Churches and Religious Organizations, important steps are being taken to develop an all-Ukrainian strategy for religious security. The task of developers of security strategies in the religious sphere is to harmonize different vectors of this problem: legal, theological, worldview, state, civil, organizational, ideological, global and local, etc.

Keywords: security, religious security, security strategies, security theology, security legislation of Ukraine, international security documents

Актуальність і мета. До 80-х рр. XX ст. питання безпекових стратегій в сфері релігії, як і загалом впливу релігії на суспільні процеси, фактично не розглядалися ні науковцями, ні політиками, ні релігійними діячами. Релігія і Церква хоч і були присутні в житті людини і людства, але сприймалися скоріше як приватна справа, як декорація до основних подій соціального і політичного життя. Величезні країни з мільярдним населенням активно будували секуляризований світ, де потреба в релігії заперечувалася або сприймалася як данина темному минулому, в кращому випадку, як культурна та історична спадщина. Завдяки Іранській революції, яка стала тригером для переосмислення значення релігії в житті суспільства, світові довелося кардинально переглянути роль релігії в історичному процесі. Відбулося “велике повернення” релігії, про що писали відомі релігієзнавці, політологи, історики і теологи (Здіорук, 2005; Колодний, 2005; Єленський, 2013). Поступово очевидним ставало бурхливе відродження релігії в сучасному світі, її потужне вторгнення у сферу великої політики та міжнародних відносин, її роль у глобальних трансформаціях та процесах регіональних змін. Найяскравішими виявами такого “повернення релігії” стали ісламський вибух, євангелічне і католицьке піднесення, релігійне пробудження в посткомуністичному світі, Китаї та Індії, наступ релігійного націоналізму й загрозлива хвиля релігійно вмотивованого терору. В Україні “повернення релігії” виявилось щільно пов’язаним з процесом націєтворення і суспільно-політичними змінами, отриманням державної незалежності, встановленням клімату свободи совісті і віросповідання. До певного часу ніхто не задумувався: розвиток релігійної сфери в Україні відбувається стихійно чи за якимось планом або стратегією? Науковці бачили у цих процесах певні загальноісторичні закономірності, виділяли важливі тенденції (Функціональність, 2017; Україна поліконфесійна, 2021; Георелігійні, 2023). Держава визначилася в парадигмі демократизації державно-церковних і міжконфесійних відносин, прийнявши оновлену Конституцію і Закон “Про свободу совісті і релігійні організації”.

Релігійні організації, зрозуміло, були зацікавлені в збільшенні чисельності своїх вірян, у зростанні релігійної мережі, в урізноманітненні своєї діяльності. Уявлення про стратегію подальшого розвитку Церкви вкладалися в рішення соборів, синодів, нарад релігійних організацій, які були доступні вузькому колу керівників релігійної організації. Суспільство раділо поверненню дорадянських традицій святкування

Різдва і Пасхи. І лише в 2014 р., після анексії Криму та незаконної окупації частини Донецької і Луганської областей, релігійні організації/Церкви постали перед тим, як далі жити в нових обставинах, як захиститися від небезпеки з боку чужих політичних режимів, як забезпечити життя вірних і продовжувати здійснювати духовну опіку над ними.

Визнаємо, що і раніше були випадки, коли певні релігійні громади піддавалися переслідуванням, тобто були ті, хто зазнав несправедливостей від держави чи інших релігійних організацій. Йдеться, як правило, про нові релігії, чия поява в Україні сприймалась вороже з боку традиційних релігій. Але такі явища не були масовими, більшість християн, мусульман, юдеїв та інші сповідували свої віровчення вільно і без обмежень.

2014 рік став межовим. Відтепер всі релігійні громади відчули різницю між “до” і “після”, між окупованою і неокупованою територією, між життям за українським і російським законодавствами. Як показав досвід, переважна більшість релігійних організацій виявилися не готовими до нових обставин. У них не було стратегій виживання на випадок війни чи катастроф, природних чи соціально-політичних. Лише поодинокі релігійні громади, наприклад Свідки Єгови, Церква Ісуса Христа святих останніх днів та деякі інші, скористалися виробленими раніше, і не в Україні, безпековими рекомендаціями, що вберегло їхніх вірян від втрат. Виходячи з практичних потреб громад як спільноти вірних формувалися безпекові правила, які лягли в основу безпекової стратегії цих деномінацій. Але вони можуть стати помічними і для інших релігійних спільнот.

Потреба в наявності таких стратегій актуальна не тільки для України, але й для всіх країн, де релігійним організаціям та їхнім членам загрожує небезпека. Як правило, це стосується мешканців країн, де панують тоталітарні та деспотичні режими. Усвідомлюючи ці небезпеки, світова громадськість пропонує певні заходи, якими можна упередити чи послабити переслідування на релігійному ґрунті, накласти санкції на держави, які нехтують свободою віросповідання і правами людей в релігійній сфері. Вже напрацьовано чимало міжнародних документів, які беруться до уваги багатьма країнами. Але припинити чи заборонити переслідування людей тих чи інших віросповідань поки не вдається жодному документу. Тобто ті безпекові принципи і практика, які існують, не є гарантією безпечного сповідування віри, виконання певних обрядів чи ритуалів. Ні ООН, ні ОБСЄ, ні НАТО як міжнародні безпекові організації не можуть гарантувати повну свободу совісті, адже відсутні механізми, завдяки яким можна покарати тих, хто нехтує міжнародними домовленостями в сфері релігійної свободи.

Метою статті постає аналіз документів, які спрямовані на захист релігійної безпеки, узагальнення міжнародного і українського досвіду випрацювання безпекових стратегій окремих держав і окремих релігійних організацій, формулювання завдань безпекових стратегій для українських Церков в часі і після війни.

Основний виклад. Виходячи із загального розуміння безпеки, що представлено в Законі України “Про національну безпеку України” (Про національну, 2018), науковці намагалися сформулювати поняття “релігійна безпека” і “безпекові стратегії в

IV. ФІЛОСОФСЬКІ ТА БОГОСЛОВСЬКІ АСПЕКТИ РЕЛІГІЙНОСТІ

сфері релігії”. Незважаючи на відсутність цих термінів в Законі, вважаємо, що Закон треба доповнити ними, оскільки обмежувати безпеку тільки воєнним, державним, громадським, національним вектором, не беручи до уваги гуманітарний, релігійний, культурний чи мовний її аспект, недалекоглядно. Перші спроби виокремити і прописати зміст релігійної безпеки взялися експерти з Інституту стратегічних досліджень та Відділення релігієзнавства ІФ НАНУ (Релігійна, 2019; Державно-церковні, 2023).

Але саме поняття безпекової стратегії так і не було визначено. І тільки реальні події російсько-української війни, у перебіг якої активно включилися релігійні організації, продемонстрували помилковість такої позиції. Недоліки відсутності розробленої концепції безпекових стратегій відчули не тільки релігійні організації, які не знали, що і як робити, коли політичну владу перебирають неукраїнські структури, які прямо загрожують членам їхніх громад, але й держава, яка не змогла захистити своїх громадян та їхні релігійні спільноти від свавілля чужої держави. Громадянське суспільство тривалий час тільки обурювалося, не вміючи фіксувати злочини Росії проти вірян українських Церков, а тим більше захищати їх інтереси в міжнародних судах.

Наполегливе алярмування науковців про небезпеки, які виходять від окремих релігійних організацій, вплинуло на суспільну думку, на яку оперлася держава, яка нарешті після 10 років війни змогла сформулювати у вигляді спеціального закону (Про захист, 2024) питання щодо антиукраїнської діяльності тих релігійних організацій, які афілійовані із країною-агресоркою. Цей закон, а особливо його підготовка і прийняття стали предметом особливої уваги українських вчених, до думки яких не завжди прислухались, і саме тому прийняття цього закону розтягнулося на півтора року.

Недавня міжнародна конференція, яка була проведена за ініціативи релігієзнавців, юристів, теологів і політологів (Релігійна політика, 2025), нарешті сфокусувала увагу на небезпечності існування і впровадження таких стратегій з боку країни-агресорки та відсутності адекватних кроків з боку України. Саме тому Росія досягла успіху на ідеологічних фронтах цієї гібридної війни, коли і досі в Україні діють ворожі релігійні організації та їхні структури, наприклад СПЖ, “Русская православная церковь Российской империи”, “Аллатра” тощо. Силами ФСБ в Україні створена потужна агентурна сітка з представників релігійних організацій, які ідейно готували вторгнення російських військ на територію України і зараз забезпечують їхнє існування на тимчасово окупованих територіях. Ці структури і досі дискредитують українські Церкви, пропагують антиукраїнські міфи (наприклад про купівлю Порошенком Томосу на автокефалію для Православної церкви України), поширюють небезпечні стереотипи. Така масована атака на українські Церкви привела до їх насильницького виведення з окупованих територій, де немає греко-католиків, українських православних, багатьох протестантів, проукраїнських мусульман та юдеїв, які не погодилися перереєструватися і жити за російськими законами.

Перед Церквами як на окупованих територіях, так і на підконтрольних Україні постали питання: як бути в нових умовах, коли віруючим людям загрожують небез-

пеки, прямі і непрямі, явні і приховані, реальні і уявні. Відомі стратегії тотальної адаптації/прийняття чи відмови від нових правил та умов виявилися для більшості українських громад руйнівними. В першому випадку, громади постали перед загрозою втрати своєї ідентичності, оскільки в певних випадках потрібно було кардинально змінюватися, відмовлятися від звичної традиції, щоб пристосуватися до запропонованих законів/правил. Друга стратегія відмови/відкидання/відторгнення загрожувала самому існуванню спільноти, оскільки не виконуючи приписів влади, такі громади знімалися з реєстрації, заборонялися, членів громад та їхні лідерів ув’язнювали, а подекуди і вбивали.

Певні захисні тактичні кроки, які були спрямовані на збереження життя вірних та існування громад, продовження їхньої діяльності, чи не вперше актуалізували необхідність визначитися із безпековими стратегіями релігійних організацій. Йшлося про збереження релігійної ідентичності, яка формувалася впродовж багатьох років, але була зруйнована війною.

Безпекові стратегії в релігійній сфері, що спрямовані проти потенційних чи реальних загроз суспільству з боку релігій або/та держави, чи релігійним організаціям/вірянам з боку суспільства чи держави, є такими ж затребуваними, як і загальні національні стратегії. Необхідність їх створення обумовлена сучасною нестабільною ситуацією в світі загалом і в окремих його регіонах.

Рівень, вектор, масштаб, форми прояву, географія релігійної безпеки чи небезпеки динамічно змінюється, але вважається, що відкрите насильство, силовий примус, тероризм, вбивство на релігійному ґрунті тощо є вкрай загрозливим для існування людства. Є також латентні або “м’які” форми насильства, що примушують людей змінювати свої релігійні вподобання і позбавляють релігійної належності.

Практика запобігання релігійним загрозам узагальнюється і легітимізується в: 1) спеціальних документах міжнародного, регіонального або локального цивільного права (меморандуми, декрети, звернення, конституції, закони тощо), які є обов’язковими для всіх людей незалежно від віросповідання; 2) релігійних документах (священні писання, їх тлумачення, постанови соборів/синодів, рішення церковних рад або міжконфесійних інституцій, конкордати, енцикліки, листи лідерів тощо), які поширюються на віруючих тільки своєї традиції.

Міжнародне співтовариство постійно аналізує стан релігійної безпеки і формує свої висновки, як-от рекомендації ОБСЄ “Свобода релігії або переконань і безпека” (2019) (Свобода, 2020, с. 67–71; Свобода, 2020, с. 74–99) чи “Віра, Діалог, Безпека” (2024) (Belief, 2024). Документи масштабні, глибокі, добре структуровані, чіткі, з рекомендаціями різним соціальним інституціям і структурам, які писалися професійними юристами, спеціалістами із захисту прав людини з багатьох країн світу. Вони успішно імплементалися в різних частинах світу, і давали свій позитивний ефект. Ці документи писалися в мирний час і для мирного часу, вони носять попереджувальний характер, і не працюють в ситуації війни чи військового конфлікту. Міжнародна ініціатива має бути продовжена, але з врахуванням не тільки українського досвіду діяльності релігійних організацій в немирних умовах. Треба брати до уваги балканські,

IV. ФІЛОСОФСЬКІ ТА БОГОСЛОВСЬКІ АСПЕКТИ РЕЛІГІЙНОСТІ

карабахські, курдські та інші історії, які відомі як небезпечні для існування релігійних спільнот внаслідок війни.

Україна мала на меті сформулювати стратегію державно-церковних відносин в межах запропонованої концепції, яка була розроблена ще у 2004 р. за участі конфесій, Українського центру економічних і політичних досліджень ім. Разумкова та парламентарів, яка так і не стала законом (Проект, 2004). Держава на практиці прагне дотримуватися сформульованих тоді принципів, але ситуація за 20 років істотно змінилася – і політична, і релігійна, що потребує оновлення даної концепції і прийняття її як закону.

Про безпекові стратегії думають і релігійні організації, які дбають про безпеку своїх вірних. Існує чимало різноманітних церковних документів, де подаються загальні принципи і поради, як уберегти життя людей, як захистити їх від різноманітних загроз. Безпекова стратегія в сфері релігії – це настанови самих релігій щодо свого захищеного і гарантованого існування в різних часових, географічних, політичних, соціально-економічних та культурних просторах. Навряд такі стратегії існують як цілісно оформлені документи (певні священні тексти, рішення соборів, синодів, церковних рад чи інструкції, листи лідерів Церкви чи їх заповіді). Так, для християн – це настанова нести світло Євангелія людям, любити всіх, навіть ворогів своїх, для мусульман – приходити до всіх з миром.

Про якесь узагальнення питань, пов'язаних із безпекою, про стратегію як концептуалізовані доктрини можна, певно, говорити лише з середини XIX ст., зокрема для католиків від I Ватиканського собору (1868), рішення якого стали для Римокатолицької церкви своєрідним богословським фундаментом для соціальної доктрини, яка розвивалася і удосконалювалася в наступних документах Церкви. Власне про безпеку прямо заговорили на II Ватиканському соборі, положення якого розгорнули Папи Римські в своїх енцикліках, постановах синодів, спеціальних комісіях.

Компендіум соціальної доктрини Церкви (Компендіум, 2008, п. 180, 229, 309, 314, 403, 438, 441, 502) неодноразово згадує безпеку в різних контекстах – військовому, родинному, соціальному, але побіжно, не як спеціально виділений компонент свого вчення. У пізніших документах знаходимо розмірковування про медичну безпеку під час пандемії COVID-19, про безпеку дітей в родинному і церковному середовищі, про безпеку своїх віруючих на Донбасі, в Криму під час військового конфлікту, про безпеку громадян України під час ракетних ударів, прильотів шахедів тощо. Але досі католицька Церква не виробила якусь цілісну безпекову концепцію, крім визнання людського життя священним даром від Бога.

Ще менше шансів знайти якісь напрацьовані концепції безпеки у православних чи протестантських Церков, хоча всі захищають дар людського життя, всі закликають людей бути обачними, дбати про свою безпеку. Церкви прислужилися до вивезення людей з територій бойових дій чи прифронтових населених пунктів. Захищаючи життя людей, Церкви збирають гроші на засоби захисту тощо.

Загальноцерковні настанови контекстуалізуються конкретними обставинами життя християнських Церков в різних країнах. Крім загальних загроз, спровокованих війною, релігійні організації стикаються з проблеми безпеки навіть в мирних країнах,

демократичних суспільствах. Загроза виходить не так від держави, від влади, скільки від конкуруючих релігійних організацій, від віруючих чужих, а навіть своїх організацій, які не задоволені станом речей в деномінації, прагнуть реформ, революцій, що призводить до розколів, дроблення тощо.

Крім локальних загроз, як от російська агресія проти народу України, світ усвідомлює і глобальні виклики в безпековій сфері. Постійно проводиться моніторинг найнебезпечніших для релігій держав, де панують тоталітарні, авторитарні, деспотичні режими. Найповніша інформація про релігійну безпеку подається в щорічних звітах Американської комісії з міжнародної релігійної свободи про стан релігійної свободи в світі. Щороку друкуються щорічні звіти (USCIRF Reports). Ці звіти не тільки фіксують порушення в релігійній сфері, але й дають рекомендації урядам і релігійним організаціям як покращити ситуацію. Так, звіт за 2024 р. перерахував країни, які викликають особливу стурбованість, де сповідувати якусь релігію вкрай небезпечно: Афганістан, Бірма, Куба, Еритрея, Індія, Іран, Нікарагуа, Нігерія, Північна Корея, Пакистан, Росія, Саудівська Аравія, Таджикистан, Туркменістан, В'єтнам (Annual, 2025). Згадується одним абзацом і Україна в зв'язку із Законом “Про захист конституційного ладу...”. Констатується, що “Уряд заборонив афілійовані релігійні організації в Україні з іноземною релігійною організацією, центр управління якої знаходиться в країні, яка веде війну проти України. Він також забороняє Російську православну церкву” як носія “руського міра” (Annual, 2025, с. 75). Звіт припускає, що ця ініціатива може вплинути на УПЦ, “до якої українська влада та суспільство ставилися з підозрою після вторгнення Росії у 2022 році, через історичні та церковні зв'язки з Московським Патріархатом”. Американці бачать загрозу у застосуванні колективного покарання для окремих членів релігійних громад. Уповноважений в ООН з прав людини (UN Office of the High Commissioner for Human Rights – OHCHR) розкритикував закон, заявивши, що встановлені “непропорційні обмеження щодо свободи сповідувати свою релігію чи переконання”. Звіт закликає Уряд України забезпечити виконання змін, які б відповідали міжнародним стандартам прав людини.

Згадані документи, підготовлені ОБСЄ та американською комісією, і в мирний час взялися розв'язати складну проблему: чи можна і як поєднати свободу совісті та безпеку, і що має бути в пріоритеті при прийнятті рішень – захист свободи віросповідання чи захист національної/державної безпеки. Війна загострила цю проблему, створила напругу між цими принципами, які є однаково важливими як для України, так і для будь-якої держави. В умовах війни треба свідомо визначитися з питаннями взаємозв'язку між свободою совісті/віросповідання і національною безпекою. Незважаючи на те, що законодавство України не називає національну безпеку фактором, який є достатнім для обмеження свободи релігії, виникає природне запитання: як буде можлива свобода релігії, якщо знищиться Українська держава і втратиться національна ідентичність? Хто скористається тією свободою, якщо в планах Путіна знищити український народ? Кому потрібна буде свобода віросповідання, якщо встановиться деспотичний режим кремля?

Рівень релігійної безпеки чи небезпеки не є постійною величиною, він коливається, міняючи свій вектор, форми прояву, масштаби, географію поширення. Як правило,

IV. ФІЛОСОФСЬКІ ТА БОГОСЛОВСЬКІ АСПЕКТИ РЕЛІГІЙНОСТІ

однозначно небезпечними вважаються: відкрите насильство, силовий примус, масовий тероризм, вбивство через релігійні переконання тощо. Але існують і латентні форми насильства, які діють як “м’яка” сила, що прихованими методами примушує людей змінювати свої релігійні вподобання та релігійну належність.

Історія захисту своїх релігійних переконань, свободи совісті та узаконення права на віросповідання знає різні періоди. Процес звільнення людини від можливих небезпек через свої вірування ще не завершився. Досі є країни, в яких вірувати небезпечно, оскільки влада встановлює державну Церкву або дозволені Церкви. Існують релігії, які переслідують іновірних. Але на сьогодні ми можемо виділити глобальні тенденції в формуванні і використанні **безпекових стратегій**. Серед них:

Глобалізація самої небезпеки від якоїсь релігійної групи, що вимагає прийняття міжнародних документів, які б запобігали подальшому поширенню загроз від даного угруповання.

Глобалізація антибезпекових заходів з боку держав, що посиляючись на практику інших, вводять у себе обмежувані закони на діяльність певної релігії.

Перехід від традиційної безпекової концепції, орієнтованої на захист держави, до концепції, яка б захищала інтереси людей.

Пошук ефективних форм зняття конфлікту між правом на релігійну свободу і правом на безпеку.

Використання освіти як головного механізму мінімізації релігійних загроз, а не заборона релігії, яка становить чи може становити небезпеку для суспільства

Практикування безконфліктного співіснування різних релігій на основі отриманих знань, використання принципу взаємодії, проведення реального діалогу для попередження і подолання причин релігійних небезпек.

Створення загального сприятливого середовища для безпечного сповідання релігії – політичного, правового, культурного, психологічного тощо.

Переслідувати не за погляди, що є проявом свободи вираження своїх думок, а за втілення цих поглядів у вигляді фізичного чи психологічного насильства. Пропоновані безпекові заходи мають стосуватися поведінки, а не намірів, не думок чи переконань.

Роль релігії в безпекових питаннях є значною і постійно зростає, що відчувається як на рівні окремих країн, так і глобально – в усьому світі. Водночас світ досі не орієнтується на якусь спільну безпекову стратегію в релігійній сфері, яку б поділяли як суспільні, так і релігійні спільноти, як окремі країни, так і регіони. Крім того, навіть наявні норми/документи не достатньо успішно працюють на практиці, особливо в ситуації криз, катастроф, військового протистояння. Тому важливо віднайти більш дієві – не тільки профілактичні, але й санкційні/заборонні – механізми мінімізації релігійних загроз.

Висновки. Ставши глобальною, проблема релігійної безпеки сьогодні турбує усі країни, не тільки тоталітарні чи деспотичні, але й ліберальні та демократичні, як європейські та американські, так і азійські й африканські. Тому розробка безпекових стратегій в релігійній сфері, які направлені проти потенційних чи реальних загроз суспільству з боку релігій або/та з боку держави чи суспільства релігійним організаціям/віруючим людям – на часі.

Завдання розробників безпекових стратегій в релігійній сфері – узгодити різні вектори цієї проблеми: юридичний, теологічний, світоглядний, державний, громадянський, організаційний, ідеологічний, глобальний, локальний тощо. Крім того, треба об’єднати зусилля глобального і локального рівня. Міжнародні ініціативи з моніторингу безпеки і напрацьовані рекомендації узагальнюють світові тренди, але носять превентивний характер. В умовах військових конфліктів вони не працюють. Український досвід діяльності релігійних організацій в ситуації війни може збагатити не тільки українське, але й міжнародне законодавство.

Долучаючи релігійні організації, які також прагнуть сформулювати свої стратегії в сфері релігійної безпеки, бажано відмовлятися від домінуючих вузько конфесійних стратегій розвитку своїх Церков і виходити із завдань загальноукраїнської релігійної безпекової стратегії.

1. *Георелігійні процеси і конфесійні трансформації в Україні: колективна монографія.* (2023). За заг. ред. О. Сагана. Київ: Світ Знань. <https://drive.google.com/file/d/1cGui9VMY7K6Uvo-x24CRTIxVtsz1m4J/view>

2. *Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України: аналіт. доп.* (2023). За ред. С. І. Здіорука. Київ: НІСД. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-07/religiini_vidnosyny_dopovid_13072023_zdioruk.pdf

3. Єленський, В. (2013). *Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця XX – початку XXI століття.* Львів: УКУ.

4. Здіорук, С. (2005). *Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття: монографія.* Київ: Знання України.

5. Колодний, А. (2005). *Релігійне сьогодення України.* Київ: УАР.

6. *Компендіум соціальної доктрини церкви.* (2008). Київ: Кайрос.

7. *Про захист конституційного ладу в сфері діяльності релігійних організацій: Закон України.* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-20#Text>

8. *Про національну безпеку України: Закон України.* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#n355>

9. *Проект Концепції державно-конфесійних відносин в Україні.* <https://vrciro.org.ua/ua/statements/proekt-koncepciyi-derzhavno-konfesiynih-vidnosyn-v-ukrayini>

10. *Релігійна безпека/небезпека України: збірник наукових праць і матеріалів.* (2019). За ред. професора А. Колодного. Київ: УАР. <https://ure-online.info/religijna-bezpeka-nebezpeka-ukrayiny>

11. *Релігійна політика російської федерації як зброя гібридної війни: напрями реалізації та механізми протидії.* <https://ndiu.knu.ua/novyny/naukovi-konferentsii-kruhli-stoly-festyvali/religijna-politika-rf-yak-zbroya-gibridnoji-vijni-napryami-realizatsiji-ta-mekhanizmi-protidiji>

12. Свобода релігії або переконань і безпека. Документ Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ). Частина II. Питання і рекомендації. (2020). *Релігійна свобода*, 24, 74–99.

13. Свобода релігій або переконань і безпека: Керівні принципи (Витяги з ОБСЄ документу 2019 року “Свобода релігії або переконань і безпека. Політичні рекомендації”). (2019). *Релігійна свобода*, 22–23, 67–71.

14. *Україна поліконфесійна*. (2021). Київ: Інтерсервіс. https://ure-online.info/wp-content/uploads/2021/11/ukr_pol.pdf
15. *Функціональність релігії: Український контекст: монографія*. (2017). Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.Сковороди НАНУ. За ред. проф. А. Колодного та Л. Филипович. Київ: УАР.
16. *Annual Report of the US commission on International Religious Freedom*. <https://www.uscirf.gov/sites/default/files/2025-03/2025%20USCIRF%20Annual%20Report.pdf>
17. *Belief, dialogue and security – Fostering dialogue and joint action across religious and belief boundaries*. (2024). Published by the OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR). Warsaw, Poland. www.osce.org/odihr
18. *Freedom of Religion or Belief and Security. Policy Guidance*. (2019). OSCE/ODIHR USCIRF Reports, 20–27. <https://www.uscirf.gov/annual-reports>

References

1. *Heorelihiyni protsesy i konfesiyni transformatsiyi v Ukraini: kolektyvna monohrafiya*. (2023). Za zah. red. O. Sahana. Kiev: Svit Znan'. <https://drive.google.com/file/d/1cGui9VMY7K6Uvo-x24CRTIxVtsz1im4J/view> (in Ukrainian).
2. *Derzhavno-tserkovni ta suspil'no-relihiyni vidnosyny v umovakh viyny Rosiyi proty Ukrainy: analit. dop.* (2023). Za red. S. I. Zdioruka. Kiev: NISD. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-07/relihiyni_vidnosyny_dopovid_13072023_zdioruk.pdf (in Ukrainian).
3. Yelens'kyi, V. (2013). *Velyke povernennya: relihiya u hlobal'niy politytsi ta mizhnarodnykh vidnosynakh kintsya XX – pochatku XXI stolittya*. L'viv: UKU (in Ukrainian).
4. Zdioruk, S. (2005). *Suspil'no-relihiyni vidnosyny: vyklyky Ukraini KHKHI stolittya: monohrafiya*. Kiev: Znannya Ukrainy (in Ukrainian).
5. Kolodnyy, A. (2005). *Relihiyne s'ohodennya Ukrainy*. Kiev: UAR (in Ukrainian).
6. *Kompendium sotsial'noyi doktryny tserkvy*. (2008). Kiev: Kayros (in Ukrainian).
7. *Pro zakhyst konstytutsiynoho ladu v sferi diyal'nosti relihiynykh orhanizatsiy: Zakon Ukrainy*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-20#Text> (in Ukrainian).
8. *Pro natsional'nu bezpeku Ukrainy: Zakon Ukrainy*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#n355> (in Ukrainian).
9. *Proekt Kontseptsii derzhavno-konfesiynykh vidnosyn v Ukraini*. <https://vrciro.org.ua/ua/statements/proekt-koncepcii-derzhavno-konfesiynykh-vidnosyn-v-ukraini> (in Ukrainian).
10. *Relihiyna bezpeka/nebezpeka Ukrainy: zbirnyk naukovykh prats' i materialiv* (2019). Za red. profesora A. Kolodnoho. Kiev: UAR. <https://ure-online.info/religijna-bezpeka-nebezpeka-ukrainy> (in Ukrainian).
11. *Relihiyna polityka rosiys'koyi federatsiyi yak zbroya hibrydnoyi viyny: napryamy realizatsiyi ta mekhanizmy protydyi*. <https://ndiu.knu.ua/novyny/naukovi-konferentsii-kruhli-stoly-festyvali/religijna-politika-rf-yak-zbroya-gibridnoji-vijni-napryami-realizatsiji-ta-mekhanizmi-protidiji> (in Ukrainian).
12. *Svoboda relihiyi abo perekonan' i bezpeka*. Dokument Byuro OBSYE z demokratychnykh institutiv i prav lyudyny (BDIPL). Chastyna II. Pytannya i rekomendatsiyi. (2020). *Relihiyna svoboda*, 24, 74–99 (in Ukrainian).

13. Svoboda relihiy abo perekonan' i bezpeka: Kerivni pryntsypy (Vytyahy z OBSYE dokumentu 2019 roku “Svoboda relihiyi abo perekonan' i bezpeka. Politychni rekomendatsiyi”). (2019). *Relihiyna svoboda*, 22–23, 67–71 (in Ukrainian).
14. *Ukrayina polikonfesiyna*. (2021). Kiev: Interservis. https://ure-online.info/wp-content/uploads/2021/11/ukr_pol.pdf (in Ukrainian).
15. *Funktsional'nist' relihiyi: Ukrayins'kyy kontekst: monohrafiya*. (2017). Viddilennya relihiyeznavstva Instytutu filosofiyi im. H.Skovorody NANU. Za red. prof. A.Kolodnoho ta L.Fylypovych. Kiev: UAR (in Ukrainian).
16. *Annual Report of the US commission on International Religious Freedom*. <https://www.uscirf.gov/sites/default/files/2025-03/2025%20USCIRF%20Annual%20Report.pdf> (in English).
17. *Belief, dialogue and security – Fostering dialogue and joint action across religious and belief boundaries*. (2024). Published by the OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR). Warsaw, Poland. www.osce.org/odihr (in English).
18. *Freedom of Religion or Belief and Security. Policy Guidance*. (2019). OSCE/ODIHR, 20–27. USCIRF Reports. <https://www.uscirf.gov/annual-reports> (in English).